

Voorbij landsgrenzen.

Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie?

1. Inleiding

Wie de Nederlandse en buitenlandse literatuur over internationale migratie doorneemt, stuit steeds vaker op noties als ‘transnationalisme’ en ‘transnationale migratie’. Deskundigen menen dat de internationale migratiestromen in deze tijd van globalisering niet alleen omvangrijker en meer gevarieerd van samenstelling zijn, maar ook dat er sprake zou zijn van een nieuw soort migratie. Het oude idee van migratie was altijd dat migranten óf zich permanent vestigen in het gastland óf slechts tijdelijk blijven en daarna weer terugkeren naar het herkomstland. Tegenwoordig is dit onderscheid tussen permanente en tijdelijke migratie moeilijker te maken. De hedendaagse ‘transmigrant’ verplaatst zich niet van de ene samenleving naar de andere, maar is iemand die in meerdere werelden thuis is, meerdere talen spreekt en niet zelden zijn of haar brood verdient met grensoverschrijdende economische activiteiten. Als gevolg van dit alles zouden nieuwe, transnationale sociale verhoudingen ontstaan. Gesproken wordt van de opkomst van ‘transnationale gemeenschappen’ of van ‘transnationale sociale ruimten’. Voor de hedendaagse ‘transmigrant’ liggen de primaire sociale bindingen en identiteiten niet meer bij bepaalde sociale groepen in de ene of andere nationale samenleving, maar bij de nieuwe grensoverschrijdende gemeenschappen.

Deze nieuwe noties van ‘transnationalisme’ en ‘transnationale migratie’ hebben tot nieuw onderzoek geleid. Zo zijn er de laatste jaren in Nederland studies verschenen over de betekenis van transnationale sociale netwerken voor legale en illegale migratie, voor migrantenondernemers, voor onderlinge contacten binnen vluchtelingengemeenschappen en internationale geldstromen (zo wordt wel gesteld dat migranten via transnationale netwerken meer geld overmaken naar ontwikkelingslanden dan er wereldwijd wordt besteed aan formele ontwikkelingshulp) (vgl. Staring 2001; Gorashi 2003; Van de Meer 2004). Sinds 11 september 2001 hebben ook transnationale religieuze en politieke bewegingen en de betrokkenheid van migranten daarbij de aandacht van de wereld getrokken. Al dit onderzoek is echter in zoverre eenzijdig dat de aandacht vooral uitgaat naar de beteke-

nis van transnationalisme voor migranten en migrantengemeenschappen. Zoals Waldinger en Fitzgerald (2004) opmerken, is er nauwelijks onderzoek gedaan naar wat de vorming van transnationale gemeenschappen betekent voor de gastlanden van migranten. Dit laatste vraagstuk ligt echter wel ten grondslag aan ons onderzoek. Aan de hand van empirisch onderzoek gaan we na in welke zin er bij migranten uit zes verschillende migrantengroepen sprake is van transnationale betrokkenheid en in hoeverre deze betrokkenheid een belemmering is voor hun integratie in de Nederlandse samenleving.

2. Transnationalisme en integratie nader bepaald

De centrale vraag in dit artikel is hoe de transnationale betrokkenheid van migranten zich verhoudt tot hun integratie in de Nederlandse samenleving. In deze paragraaf gaan we nader in op beide begrippen. De term 'transnationalisme' is bekend geworden door het werk van de antropologen Glick-Schiller, Basch en Szanton-Blanc (1992) die betoogden dat er met het ontstaan van 'transnational social fields' nieuwe verhoudingen ontstonden tussen de herkomst- en de gastlanden van internationale migranten. Het klassieke patroon dat migranten zich definitief in het gastland vestigen en de banden met het herkomstland verbreken, maakt plaats voor een nieuw patroon. 'Transmigrants (...) maintain, build, and reinforce multiple linkages with their countries of origine' (Glick-Schiller, Basch en Szanton-Blanc 1992: 52). De term 'transnationalisme' staat bij deze auteurs voor het geheel van grensoverschrijdende sociale betrekkingen tussen herkomst- en gastlanden – later is ook wel gesproken van het ontstaan van 'transnationale sociale ruimten' (Faist 2000). 'Transmigranten' zijn volgens Glick-Schiller, Basch en Szanton-Blanc (1992) degenen die deze grensoverschrijdende sociale betrekkingen onderhouden.

Begrippen als 'transnationalisme' en 'transmigranten' hebben echter veel discussie opgeroepen. Enkele controverses stippen we kort aan. Een eerste vraag betreft de drijvende krachten achter het transnationalisme. Wie zijn eigenlijk de transmigranten? Zijn dat alle migranten die transnationale betrekkingen onderhouden of moet het etiket transmigranten beperkt worden tot een veel kleinere groep? Portes, Guarnizo en Landolt (1999: 219) willen de notie van transnationalisme beperken tot '(...) occupations and activities that require regular and sustained social contact over time across national borders for their implementation'. Concreet gaat het Portes, Guarnizo en Landolt vooral om de opkomende 'class of immigrant transnational entrepreneurs'. Anderen betogen echter dat niet zozeer professionele, maar veelal familiale bindingen tussen het herkomst- en het gastland belangrijke elementen zijn van transnationalisme (Staring 2001). Uit deze discussie leren we dat het belangrijk is om een onderscheid te maken tussen transnationale bindingen of activiteiten op professionele en op alle-

daagse (waaronder familiale) basis. We gebruiken dit onderscheid hierna bij onze operationalisering van transnationale activiteiten. Ten slotte zijn er auteurs die het verschijnsel 'transnationalisme' nog veel breder zien. Voor hen is 'bodily geographic mobility' geen noodzakelijke voorwaarde voor transnationale betrokkenheid. Naast migranten die geregeld heen en weer reizen, zijn er ook degenen die primair in het herkomst- of gastland wonen, maar van wie het leven nog integraal verweven is met mensen, sociale relaties en hulpbronnen in andere landen (Smith en Guarnizo 2004; Levitt 2003).

Een tweede, veel bediscussieerde vraag is hoe nieuw dit verschijnsel van transnationalisme is (vgl. Vertovec 2001; Glick-Schiller 1999; Joppke en Morawska 2003; Smith en Guarnizo 2004; Waldinger en Fitzgerald 2004). Is transnationale migratie typisch iets van deze tijd of is het iets van alle tijden? Voor dit laatste is zeker wat te zeggen. Internationale migratie is altijd gepaard gegaan met intensieve economische, sociale en culturele banden tussen migranten en de achterblijvers in het herkomstland. Ook vroeger onderhielden migranten contact met de achtergebleven familie thuis, gingen ze met enige regelmaat op bezoek en verleenden ze financiële steun. Zo was de klassieke studie over de 'Polish peasants' in de Verenigde Staten uit het begin van de twintigste eeuw gebaseerd op het intensieve postverkeer tussen migranten en de achterblijvers thuis (Thomas en Znaniecki 1918).

Toch houden veel onderzoekers vol dat transnationalisme, hoewel geen wezenlijk nieuw verschijnsel, ook geen replica van vroeger is. Zo wordt erop gewezen dat transnationalisme tegenwoordig in andere omstandigheden plaatsvindt dan vroeger (vgl. Waldinger en Fitzgerald 2004). Ten eerste zijn door technologische veranderingen internationale communicatie en transport veel gemakkelijker en goedkoper geworden dan vroeger. Duurde het vroeger maanden voordat een brief vanuit de VS Europa bereikte, met airmail en e-mail is dat nu een kwestie van uren of zelfs seconden. Ten tweede is er in veel westerse landen meer dan vroeger een multiculturele oriëntatie ontstaan waardoor blijvende bindingen van migranten met hun gastland minder als bedreigend worden ervaren. Ten derde hebben processen van nationalisme in herkomstlanden de betekenis van nationale identiteit voor immigranten versterkt en, ten vierde, is door de opkomst van een internationaal mensenrechtenregime de macht van ontvangende staten om politieke en culturele aanpassing af te dwingen verminderd. In het laatste geval wordt ook wel van postnationalisme gesproken (vgl. Soysal 1994).¹ Een laatste kwestie betreft de vraag hoe transnationalisme zich verhoudt tot integratie. Deze laatste vraag is des te relevanter nu er in de migratiepolitiek van de meeste westerse landen sprake is van een beweging weg van multiculturele en postnationale perspectieven naar een sterkere nadruk op aanpassing en assimilatie (Joppke en Morawska 2003; Snel 2003; Vermeulen en Slijper 2002). Hoewel het thema van de relatie tussen transnationalisme en integratie nog weinig empirisch is onderzocht, wordt er wel discussie over gevoerd – zowel onder migratieonderzoekers als (in toenemende ma-

te) onder politici. De gangbare mening in de Nederlandse politiek lijkt te zijn dat beide zaken op gespannen voet met elkaar staan. De blijvende identificatie met het herkomstland of met internationaal verspreide migrantengemeenschappen (veelal aangeduid als de *diaspora*) zou een belemmering vormen voor de integratie in het bestemmingsland. Zo verklaarde de vvd zich onlangs tegen de mogelijkheid van een dubbele nationaliteit, omdat men de daaruit voortvloeiende dubbele loyaliteiten van migranten onacceptabel vindt. Migrant zouden moeten kiezen voor het gastland (in dit geval Nederland). Vooral loyaliteiten met transnationale religieuze bewegingen worden in toenemende mate als een bedreiging gezien.

Transnationale betrokkenheid van migranten wordt dus veelal als een belemmering voor integratie opgevat. Niettemin wordt in de internationale literatuur de vermeende spanning tussen transnationalisme en integratie gerelativeerd. Zo merken Al-Ali, Black en Koser (2001) op dat transnationale activiteiten als reizen of geld sturen naar het herkomstland veelal kostbaar zijn en daarom vooral voorkomen bij migranten die over de nodige financiële middelen en dus over een goede maatschappelijke status beschikken. Portes, Guarnizo en Landolt (1999) merken op dat transnationale economische activiteiten zoals internationale handel voor kansarme migrantenjongeren juist een alternatieve route naar maatschappelijk succes kunnen zijn. Meer algemeen liet Portes (2002) in een studie over relatief succesvolle migranten in de vs zien dat succesvolle migranten enerzijds sterke bindingen hebben met landgenoten, zowel in de Verenigde Staten als in het herkomstland, maar anderzijds ook goed geïntegreerd zijn in de Amerikaanse samenleving. Beide zaken, een sterke transnationale betrokkenheid van migranten en integratie in het gastland, sluiten elkaar dus geenszins uit. Ten slotte is opgemerkt dat het verband tussen transnationalisme en integratie kan verschillen per sociale klasse. Voor gesettelde migranten die in het gastland tot de middenklasse zijn opgeklommen, kan het herontdekken van de etnische roots een belangrijke symbolische waarde hebben, zonder dat dit hun integratie belemmert (Gans 1992; Waters 1990). Voor kansarme migrantengroepen kan het opereren in transnationale ruimten echter tot gevolg hebben dat ze zich geheel van het bestemmingsland afkeren, daarmee hun laatste kansen op maatschappelijk succes verspelend (vgl. Joppke en Moraskwa 2003: 25; Levitt 2003: 183). De vraag hoe de patronen van transnationalisme van diverse migrantengroepen zich verhouden tot hun integratie in de Nederlandse samenleving staat centraal in dit artikel. Om dit empirisch te onderzoeken, moet echter nauwkeuriger worden gedefinieerd wat we onder transnationale betrokkenheid verstaan. Veel gebruikte noties als 'transnationalisme', 'transnationale ruimten' of 'transnationale gemeenschappen' zijn naar onze mening te onbestemd om in empirisch onderzoek te kunnen worden gebruikt. We zullen daarom deze algemene noties concretiseren in enerzijds een aantal concrete transnationale activiteiten en anderzijds in transnationale identificaties. Bij dit laatste gaat het om de vraag in hoeverre in Nederland wonende migranten zich verbonden voelen met landgenoten in het her-

komstland of in internationaal verspreide migrantengemeenschappen (diaspora) en in welke mate migranten hun normatieve opvattingen afstemmen op die van landgenoten in het herkomstland of de diaspora. De precieze operationalisering van transnationale activiteiten en transnationale identiteiten wordt in paragraaf 3 uitgelegd.

Een tweede centrale notie uit ons onderzoek is ‘integratie’ van immigranten. Hoewel er tegenwoordig veel over integratie wordt gesproken, lijkt het steeds onduidelijker te worden wat we er precies onder verstaan. Is bijvoorbeeld een jonge Marokkaanse vrouw met een goede opleiding en goede baan, met hoofd-doek, en zonder Nederlandse vrienden nu wel of niet geïntegreerd? In dit artikel grijpen we terug op de in Nederland veelgehandeerde definitie, waarin integratie in algemene zin slaat op het volwaardig deel uitmaken van de samenleving. Integratie heeft een structurele en een culturele dimensie. Bij structurele integratie gaat het om de sociale positie van migranten in de Nederlandse samenleving, met name hun onderwijs- en arbeidspositie. Culturele integratie valt uiteen in twee aspecten, een sociale en een normatieve. Het gaat hier enerzijds om de mate waarin migranten sociaal contact onderhouden met autochtone Nederlanders en anderzijds om de mate waarin migranten zich oriënteren op in Nederland gangbare waarden en normen (vgl. Vermeulen en Penninx 1994; Engbersen en Gabriëls 1995; Dagevos 2001). Overigens blijkt uit empirisch onderzoek steeds dat beide dimensies van integratie onderling nadrukkelijk samenhangen. Migrant met een goede sociale positie (goede opleiding, goede baan) blijken over het algemeen ook in cultureel opzicht beter geïntegreerd dan andere migranten (Dagevos 2001; Odé 2002).

3. Het onderzoek, definities en operationalisering

Het onderzoek

Dit artikel is gebaseerd op een voornamelijk kwantitatief onderzoek onder 300 respondenten met een migrantenachtergrond (Engbersen e.a. 2003). Aangezien we een zo divers mogelijk beeld van migranten wilden schetsen, hebben we migranten uit drie verschillende categorieën geïnterviewd. In totaal zijn er migranten uit zes verschillende groepen geïnterviewd. De eerste twee groepen (Marokkanen en Antillianen) worden in Nederland tot de klassieke etnische minderheden gerekend. De volgende twee migrantengroepen zijn afkomstig uit typische vluchtelingenlanden (voormalig Joegoslavië, Irak). De laatste twee migrantengroepen zijn afkomstig uit welvarende westerse landen (Verenigde Staten, Japan). Bij deze laatste groepen gaat het voor een belangrijk deel om zogenaamde nieuwe arbeidsmigranten en hun partners.

Dat we hier diverse typen migranten onderscheiden (gastarbeiders, vluchtelingen, nieuwe arbeidsmigranten), betekent echter niet dat iedere respondent uit de betreffende migrantengroep hiermee is getypeerd. In de eerste plaats hebben we ook diverse tweede-generatiemigrant geïnterviewd, met

name bij de Marokkaanse groep. Eén op de vier Marokkaanse respondenten is in Nederland geboren, hetzelfde geldt voor één op de vijf respondenten uit voormalig Joegoslavië. Bij deze laatste groep gaat het om kinderen van de eerste golf Joegoslavische migranten, die indertijd als gastarbeider naar Nederland zijn gekomen. Onder de Iraakse, Japanse en Amerikaanse respondenten bevinden zich (vrijwel) geen tweede-generatiemigrant. Deze verschillende migratieachtergronden van de diverse groepen heeft tot gevolg dat zij ook verschillen qua sociale positie. Zo is meer dan driekwart van de Amerikaanse en Japanse respondenten hoogopgeleid (HBO of hoger). Hetzelfde geldt voor krap de helft van de Iraakse respondenten en voor een kwart of minder van de Joegoslavische, Antilliaanse en Marokkaanse respondenten. Van de Amerikaanse en Japanse respondenten heeft 80 procent of meer een formele, betaalde baan. Bij de overige groepen varieert het aandeel werkenden van rond de 60 procent (bij Joegoslaven en Antillianen) tot slechts 36 procent (bij de Marokkanen). Het aandeel werkenden bij de Marokkaanse groep ligt overigens mede zo laag omdat we bij hen nogal wat studenten hebben geïnterviewd.

Hiermee is enige informatie verschaft over het onderzoek en de achtergronden van de respondenten. Voor de rest bestond het onderzoek uit veelal gestructureerde vragen over de betrokkenheid van respondenten bij diverse transnationale activiteiten, hun transnationale identificaties en over diverse facetten van integratie.

Transnationale activiteiten en identificaties: omschrijving en operationalisering
Tot dusver hebben we vrij onproblematisch gebruik gemaakt van vage begrippen als transnationalisme of transnationale betrokkenheid. Om echter empirisch onderzoek naar deze verschijnselen te kunnen doen, moeten we ze operationaliseren. In dit artikel richten we ons op twee aspecten van transnationalisme, namelijk *transnationale activiteiten* en *transnationale identificaties*. Beide aspecten tezamen geven inzicht in de transnationale betrokkenheid van migranten.

Onder *transnationale activiteiten* verstaan wij landsgrensoverschrijdende activiteiten van migranten van economische, politieke en sociaal-culturele aard (Portes e.a. 1999; Al-Ali, Black en Koser 2001). Bij de operationalisering van deze dimensies hebben wij ons sterk laten inspireren door het onderzoek van Al-Ali, Black en Koser (2001) onder Bosnische en Eritreese vluchtelingen, waarbij de auteurs een empirisch gefundeerde typologie van transnationale activiteiten ontwikkelden. In deze typologie wordt een onderscheid gemaakt tussen transnationale activiteiten gericht op het herkomstland en activiteiten gericht op het gastland. Bij het eerste gaat het om activiteiten die daadwerkelijk grensoverschrijdend zijn, zoals het overmaken van geld, het bezoeken van het land van herkomst of het deelnemen aan verkiezingen in het herkomstland. Er zijn echter ook transnationale activiteiten denkbaar die meer gericht zijn op het gastland, zoals het bezoeken van culturele evenementen in het gastland waar artiesten uit het herkomstland optreden, het deelnemen aan bijeenkomsten in het gastland waar veel landgenoten komen, of het mo-

biliseren van politieke steun in het gastland ten gunste van een partij of beweging in het herkomstland. Bij onze vragen over transnationale activiteiten wordt overigens alleen ingegaan op grensoverschrijdende activiteiten tussen herkomst- en gastland en niet op activiteiten en contacten binnen de internationaal verspreide migrantengemeenschappen of diaspora.

Een tweede kernbegrip van ons onderzoek is *transnationale identificaties*. Het begrip refereert aan de mate waarin in Nederland wonende migranten zich identificeren met landgenoten buiten Nederland (zowel in het herkomstland als in de internationale diaspora). Het gaat dus om grensoverschrijdende identificaties. Voor de operationalisering van het begrip transnationale identificatie baseren we ons op een aantal elementaire noties uit de sociaal-psychologische en antropologische literatuur. Een centraal uitgangspunt in de sociale psychologie is dat mensen bepaalde sociale identiteiten construeren (vgl. Verkuyten 1999). De sociale identiteit geeft aan hoe iemand zichzelf definieert in relatie tot een sociale omgeving. Het gaat niet om wat een persoon als individu onderscheidt van andere individuen, maar juist om wat met anderen wordt gedeeld. De sociale identiteit slaat met andere woorden op bepaalde categoriale lidmaatschapskenmerken – zoals gender, etnische herkomst of levensstijl – die een persoon sociaal gezien plaatsen. De sociale identiteit heeft betrekking op twee basale vragen in het leven: (1) *bij wie hoor ik?* en (2) *hoe moet ik mij gedragen?* Deze twee centrale vragen hebben betrekking op respectievelijk de groepsdimensie en de normatieve dimensie van de sociale identiteit. Het gaat enerzijds om de vraag tot welke groep mensen zichzelf rekenen en anderzijds om de binnen de groep bestaande opvattingen over wenselijk gedrag (vgl. Douglas 1978; Douglas 1996).

Ons onderzoek richt zich met name op de *etnische identificaties* van migranten. Etnische identificaties zijn een onderdeel van de sociale identiteit van mensen. Het gaat om de mate waarin men zich verbonden voelt met en zich richt naar de waarden en normen van een bepaalde etnische groep (dat wil zeggen een groep met een gemeenschappelijke oorsprong of afkomst). Wij hebben overigens doelbewust gekozen voor het begrip identificatie in plaats van identiteit. Het begrip identificatie is een minder statisch en alomvattend begrip dan identiteit. Het geheel aan sociale identificaties die mensen gebruiken om zichzelf te definiëren zou kunnen worden opgevat als de sociale identiteit van de persoon (vgl. Verkuyten 1999). In het onderzoek is echter niet gevraagd naar etnische identificaties op zich, maar naar de mate waarin men zich identificeert met landgenoten in Nederland, landgenoten in het herkomstland of met landgenoten elders. Alleen de laatste twee zaken begrijpen wij als *transnationale identificaties*.

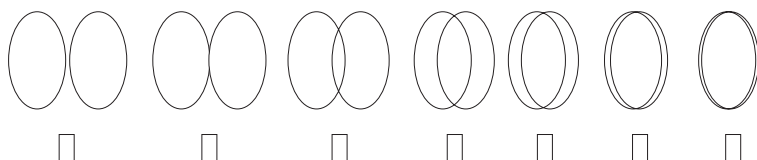
In het onderzoek zijn twee meetinstrumenten gebruikt om de etnische identificaties van respondenten in kaart te brengen (vgl. Verkuyten 1999). In de eerste plaats hebben wij de respondenten veertig stellingen voorgelegd over met wie men zich verbonden voelt, op wie men trots is, voor wie men zich wel eens schaamt, met wiens waarden en normen men rekening houdt, met wie men het eens is over zaken als belangrijke dingen

in het leven, enzovoort. Bij elke stelling moesten respondenten hun eigen positie schetsen ten opzichte van autochtone Nederlanders, landgenoten in Nederland, landgenoten in het herkomstland of landgenoten elders. Een probleem van deze methode is echter dat zij mede afhankelijk is van de taalbeheersing van respondenten (hoewel veel respondenten in de eigen taal zijn ondervraagd) en van de eigen, deels cultureel bepaalde interpretatie van de vraag. Om deze problemen te ontlopen, is in het onderzoek gebruik gemaakt van een *tweede* methode om etnische identificaties in kaart te brengen. De respondenten is gevraagd op grafische wijze weer te geven hoe zij hun relatie zien met autochtone Nederlanders, landgenoten in Nederland, landgenoten in het land van herkomst en landgenoten elders. Ziet men de relatie tussen zichzelf en een andere categorie als twee volstrekt gescheiden cirkels, als twee overlappende cirkels of als iets daartussenin [zie figuur 1]. Ten slotte is een totaalscore berekend van de mate waarin een respondent zich met diverse sociale categorieën identificeert.²

Figuur 1

Etnische identificaties (cirkelscore).

Integratie

Bij integratie onderscheiden wij, zoals gezegd, een structurele en een culturele dimensie. De structurele dimensie van integratie wordt in kaart gebracht door diverse persoonskenmerken van respondenten (opleidingsniveau, betaald werk, uitkeringsafhankelijkheid). De culturele dimensie wordt in kaart gebracht door de antwoorden van respondenten over hun contact met autochtone Nederlanders (aantal autochtonen in sociaal netwerk) en hun identificatie met autochtone Nederlanders.

Analyse

82

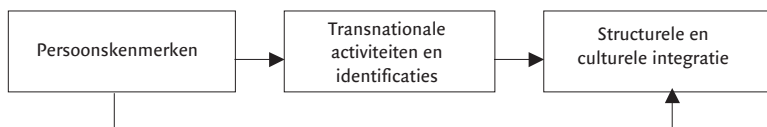
In de analyse van de statistische gegevens geven wij steeds eerst een beschrijving van de transnationale activiteiten en identificaties van de respondenten. Vervolgens proberen we verschillen in de transnationale activiteiten en identificaties tussen respondenten te verklaren, mede in termen van diverse persoonskenmerken. Deze verklaringen van transnationale activiteiten en identiteiten zeggen echter al iets over onze centrale onderzoeksvraag, namelijk over de verhouding tussen transnationale activiteiten en identificaties enerzijds en de integratie van migranten anderzijds. Als we bijvoorbeeld vinden dat vooral laagopgeleide, werkloze migrantenjongeren sterk betrokken zijn bij transnationale activiteiten en zich sterk identificeren met land-

genoten in het herkomstland, dan duidt dat op een spanning tussen transnationale betrokkenheid en integratie. Zijn daarentegen juist hoogopgeleide en werkende migranten vaak betrokken bij transnationale activiteiten, dan lijkt er geen sprake van een spanning tussen beide zaken. Tot slot van de analyse wordt ingegaan op mogelijke verbanden tussen enerzijds betrokkenheid bij transnationale activiteiten en het hebben van transnationale identificaties en anderzijds diverse aspecten van culturele integratie. Grafisch kunnen de stappen in de analyse als volgt worden weergegeven:

Figuur 2

Analyseschema transnationale betrokkenheid en integratie.

4. Transnationale activiteiten

Tabel 1 biedt een overzicht van de mate waarin respondenten van verschillende herkomstgroepen betrokken zijn bij diverse soorten transnationale activiteiten. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen economische, politieke en sociaal-culturele activiteiten.

Alledaagse economische activiteiten zoals het opsturen van geld of goederen naar het herkomstland, huizenbezit of donaties aan liefdadige organisaties in het herkomstland komen relatief vaak voor, zij het dat hierbij wel een verschil kan worden vastgesteld tussen de diverse migrantengroepen. Dit soort ondersteuning van familie in het herkomstland komt zeer vaak voor bij Marokkanen, Irakezen en Joegoslaven, maar veel minder bij Amerikanen, Japanners en Antillianen. Dat Amerikaanse en Japanse migranten de familie in het herkomstland nauwelijks ondersteunen komt ongetwijfeld doordat deze laatsten niet op de steun van buitenlandse verwanten zijn aangewezen.

Professionele economische activiteiten zoals het investeren in, zaken doen met of het om zakelijke redenen bezoeken van het herkomstland komt verhoudingsgewijs weinig voor onder onze respondenten. Een opkomende ‘class of immigrant transnational entrepreneurs’ kwamen we in het onderzoek niet tegen (Portes 2000: 258). Zakelijke transnationale activiteiten komen onder onze respondenten alleen vaak voor bij de Amerikaanse en, in beduidend mindere mate, bij de Japanse groep. Het gaat bij deze groepen echter deels om hooggeschoolde arbeidsmigranten en hun partners, met goede posities in het formele bedrijfsleven. Hun zakelijke transnationale activiteiten vormen eerder een uitvloeisel van hun functies in het internationaal opererende bedrijfsleven, dan een alternatief voor formele arbeidsparticipatie. Juist bij de groepen met de zwakste arbeidsmarktpositie komen deze zakelijke transnationale activitei-

Tabel 1
Overzicht van transnationale activiteiten naar herkomstgroep (in %).

	Marokko	Antillen	Irak	Joego-slavië	Japan	VS
<i>Alledaagse economische activiteiten</i>						
Maakt geld over naar familie	40	16	72	62	2	4
Stuurt goederen naar herkomstland	28	14	4	54	12	14
Bezit huis in herkomstland	16	8	14	46	24	14
Geld aan liefdadigheid in herkomstland	12	2	30	26	0	26
Totaal (doet minstens één activiteit)	54	28	78	82	32	42
<i>Professionele economische activiteiten</i>						
Investeert in bedrijven in herkomstland	2	2	6	0	10	24
Voert handel met herkomstland	4	2	0	0	8	2
Gaat voor zaken naar herkomstland	0	8	0	2	14	32
Totaal (doet minstens één activiteit)	4	10	6	2	22	50
<i>Politieke activiteiten</i>						
Leest kranten herkomstland	10	58	62	70	54	66
Op de hoogte van politiek herkomstland	70	56	80	76	64	96
Lid politieke partij herkomstland	2	6	24	0	6	20
Deelnemen demonstraties m.b.t. herkomstland	4	6	52	58	4	6
Totaal (doet minstens één activiteit)	72	76	88	94	82	100
<i>Sociaal-culturele activiteiten in het herkomstland</i>						
Bezoekt familie/vrienden in herkomstland	90	78	36	92	72	86
Geregeld contact met familie in herkomstland	72	82	94	92	92	98
Lid maatschappelijke organisatie in herkomstland	2	4	22	0	6	16
Totaal (doet minstens één activiteit)	94	96	94	96	96	100
<i>Sociaal-culturele activiteiten in het gastland</i>						
In Nederland lid van organisatie m.b.t. herkomstland	16	16	62	8	18	16
Bezoekt bijeenkomsten met voornamelijk landgenoten	50	60	62	60	38	16
Bezoekt culturele activiteiten	56	44	28	34	66	56
Totaal (doet minstens één activiteit)	86	90	96	84	88	68

De cijfers in de tabel geven aan welk percentage van de respondenten de betreffende activiteit rapporteert.

ten het minste voor. Er is een significant positief verband tussen de betrokkenheid bij dit soort activiteiten en het hebben van een formele baan.

Politieke activiteiten met betrekking tot het herkomstland komen bij alle migrantengroepen zeer vaak voor. Een ruime meerderheid van alle respondenten leest kranten uit het herkomstland, is op de hoogte van de politiek of lid van een politieke organisatie in het herkomstland en/of neemt wel eens deel aan demonstraties met betrekking tot de politiek in het herkomstland. Alle Amerikaanse respondenten doen minimaal één van deze transnationale politieke activiteiten. Dat Amerikanen, Joegoslaven en Irakezen vrij goed op de hoogte zijn van de politieke ontwikkelingen in het land van herkomst komt overigens ook doordat de Nederlandse media daar relatief veel aandacht aan besteden. Irakezen en Joegoslaven nemen vaak deel aan demonstraties die betrekking hebben op het herkomstland. Voor alle duidelijkheid: het empirisch onderzoek vond plaats vóór de oorlog in Irak. De Marokkaanse groep is verhoudingsgewijs het minst betrokken bij dit soort transnationale politieke activiteiten.

Ook transnationale sociaal-culturele activiteiten komen zeer vaak voor. We hebben hierbij een onderscheid gemaakt tussen activiteiten in het herkomstland en in Nederland. Bij het eerste gaat het om zaken als het bezoeken van en contact onderhouden met familie en vrienden in het herkomstland én het lidmaatschap van maatschappelijke organisaties in het herkomstland. Bij alle groepen zijn minstens negen van de tien respondenten betrokken bij dit soort activiteiten. Bijna driekwart van de Amerikaanse respondenten vertelde zelfs dat ze minimaal éénmaal per week contact hadden met vrienden en familie in het herkomstland. Bij de Marokkaanse groep is het contact met familie in het herkomstland minder intensief. Toch heeft de helft van alle Marokkanen onder onze respondenten (waaronder overigens vrij veel tweede-generatiemigranten) minimaal eens per maand contact met het herkomstland.

Bij transnationale sociaal-culturele activiteiten in Nederland gaat het ten slotte om zaken als het bezoeken van bijeenkomsten met voornamelijk landgenoten of culturele activiteiten met artiesten uit het herkomstland en het lidmaatschap van migrantenorganisaties of andere organisaties in Nederland die betrekking hebben op het herkomstland. Dit soort sociaal-culturele activiteiten komen bij onze respondenten zeer vaak voor. Zo zegt meer dan de helft van alle Marokkanen, Antillianen, Irakezen en Joegoslaven onder onze respondenten wel eens bijeenkomsten te bezoeken waar voornamelijk landgenoten komen. Japanners en Amerikanen doen dit veel minder. Meer algemeen lijken Amerikanen het minst betrokken bij dit soort transnationale sociaal-culturele activiteiten in Nederland.

Op grond van deze beschrijving van transnationale activiteiten van onze respondenten kunnen we in de eerste plaats vaststellen, dat transnationale

activiteiten een substantieel onderdeel uitmaken van het leven van migranten in Nederland. Dit geldt voor alle migrantengroepen die aan ons onderzoek deelnamen. Een grote meerderheid van onze respondenten onderhoudt intensief contact met familie en vrienden in het herkomstland, bezoekt in Nederland bijeenkomsten of culturele activiteiten die betrekking hebben op het herkomstland, is minimaal op de hoogte en soms actief betrokken bij de politiek in het herkomstland en stuurt geregeld geld en goederen naar het herkomstland. Alleen Japanners en Amerikanen doen dit laatste veel minder. Dit is echter geenszins een teken van een mindere transnationale betrokkenheid van deze migrantengroepen, aangezien ze wel zeer vaak andere transnationale activiteiten ondernemen.

Wat betreft het soort transnationale activiteiten zien we in de tweede plaats dat bij de meeste migranten activiteiten van sociaal-culturele aard de boventoon voeren, gevolgd door politieke en alledaagse economische activiteiten. Wat we weinig tegenkomen, is transnationaal ondernemerschap zoals dat vaak beschreven wordt in de internationale migratieliteratuur. We weten dat transnationaal ondernemerschap ook in Nederland wel voorkomt onder migranten, maar kennelijk in zo'n geringe mate dat we het in een kwantitatieve survey niet terugvinden.

In de derde plaats kunnen we aanmerkelijke verschillen vaststellen tussen de groepen ten aanzien van de aard en omvang van transnationale activiteiten. Deze verschillen hangen deels samen met de aard van de migratie naar Nederland. Zo ontplooiën migranten uit typische vluchtelingenlanden (Irak, voormalig Joegoslavië) opvallend veel politieke activiteiten en zijn migranten uit groepen met veel hoogopgeleide arbeidsmigranten sterker betrokken bij de internationale handel. Als we alle soorten transnationale activiteiten bij elkaar nemen, dan zien we echter dat voormalig Joegoslaven en Amerikanen het sterkst betrokken zijn bij transnationale activiteiten. Japanners, Marokkanen, maar vooral Irakezen en Antillianen zijn verhoudingsgewijs minder sterk betrokken bij transnationale activiteiten [vgl. tabel 2]. Deze bevinding zegt al iets over het vermeende verband tussen betrokkenheid bij transnationale activiteiten en een gebrekkige integratie in de Nederlandse samenleving. Het is niet zo, dat die groepen die in Nederland vaak genoemd worden als slecht geïntegreerd (Marokkanen, Antillianen) ook vaker bij transnationale activiteiten zijn betrokken. Het tegendeel is het geval.

In de vierde plaats zijn we middels een multivariate analyse nagegaan of deze verschillen in de mate waarin migranten uit diverse groepen betrokken zijn bij transnationale activiteiten wellicht verklaard kunnen worden door diverse persoonskenmerken van de respondenten [vgl. tabel 2]. Dit blijkt deels inderdaad het geval. In model 1 in de tabel hebben we alleen gekeken naar een mogelijk verband tussen herkomst en de betrokkenheid bij transnationale activiteiten, hetgeen resulteerde in de reeds genoemde verschillen tussen de diverse herkomstgroepen. In model 2 zijn ook diverse persoonskenmerken in de analyse opgenomen. Terwijl Japanners en Ma-

Tabel 2
Regressieanalyse transnationale activiteiten (in beta's).

	Model I	Model II
<i>Herkomstgroep (t.o.v. V.S.)</i>		
Joegoslavië	0.10	0.15
Japan	-0.21**	-0.19
Marokko	-0.28**	-0.13
Irak	-0.32**	-0.30**
Antillen	-0.35**	-0.28**
<i>Achtergrondkenmerken</i>		
Geslacht		0.01
Leeftijd		-0.02
Verblijfsduur	N.B.	
Leeftijd van migratie	0.30**	
Opleiding		-0.04
Nederlandse nationaliteit	0.03	
Formele, betaalde baan	0.03	
Uitkering		-0.04
Verklaarde variantie (R ²)	0,20	0,25

rokkanen in model 1 nog significant minder betrokken waren bij transnationale activiteiten, zien we dat deze verschillen in model 2 zijn weggeval-
len (c.q. niet meer significant zijn). Dat Japanners en Marokkanen aanvan-
kelijk minder transnationale activiteiten ontplooiden, is dus in grote lijnen
een gevolg van diverse persoonskenmerken bij deze groepen. Vooral de mi-
gratieleeftijd speelt hierbij een belangrijke rol. Migranten die op latere leeftijd
naar Nederland zijn gekomen, hebben – ceteris paribus – een grotere kans op
betrokkenheid bij transnationale activiteiten. Vooral bij Marokkanen speelt
deze factor een rol. Onze Marokkaanse respondenten zijn kennelijk veelal op
jonge leeftijd naar Nederland gekomen (of hier geboren) en dat verklaard
waarom de Marokkaanse groep minder betrokken is bij transnationale acti-
viteiten dan de ‘kopgroep’ van voormalig Joegoslaven en Amerikanen. Voor
Antillianen en Irakezen geldt ten slotte dat zij nog altijd significant minder
betrokken zijn bij transnationale activiteiten, ook als we rekening houden

87

met diverse persoonskenmerken van de respondenten uit deze groepen.
Ten slotte willen we opmerken dat ook de afwezigheid van significante
verschillen en verbanden een interessante bevinding kan zijn. Vanuit de as-
sumptie dat transnationale activiteiten een belemmering voor integratie
vormen, zou men verwachten dat vooral lageropgeleiden, uitkeringsont-
vangers en mensen zonder formele betaalde baan sterk betrokken zijn bij
zulke activiteiten. Dit blijkt echter niet het geval. Transnationale activiteiten
komen bij alle migranten in gelijke mate voor, onafhankelijk van het oplei-
dingsniveau of sociale status. Alleen als we per type transnationale acti-

viteit kijken naar de sociale achtergrond van de bedrijven daarvan, zien we enkele opmerkelijke verschillen. Professionele economische activiteiten komen significant vaker voor bij hogeropgeleiden en respondenten met een formele betaalde baan. We zien hier het soort Mattheüs-effect ('Gij die heeft, zal gegeven worden') dat ook wel is vastgesteld in de studie naar informele arbeid. Anders dan men misschien zou verwachten, zijn niet zozeer uitkeringsontvangers sterk betrokken bij informele arbeid maar vooral personen met een formele baan (Pahl 1987).

5. Transnationale identificaties

Bij transnationale identificaties gaat het om de vraag of migranten zich primair oriënteren op inwoners van het gastland, hetzij de autochtone bevolking hetzij de eigen groep in het gastland, óf dat zij zich primair identificeren met personen die ergens anders wonen. Bij dit laatste kan het gaan om achtergebleven verwanten en vrienden in het herkomstland, maar ook om landgenoten die naar andere landen zijn getrokken.

Wij vroegen onze respondenten uitvoerig met wie zij zich verbonden voelen, op wiens waarden en normen zij zich richten en met wie zij een sterke relatie voelen. Op elke vraag konden de respondenten aangeven hoe zij hun relatie zagen ten opzichte van (1) autochtone Nederlanders, (2) landgenoten wonend in Nederland, (3) landgenoten in het herkomstland en (4) landgenoten in andere landen. Alleen de laatste twee identificaties zou men transnationaal kunnen noemen. Deze vragen werden aangevuld met de eerder besproken cirkelscore. Ten slotte hebben we op basis van al deze gegevens ook een totaalscore van de identificaties van respondenten berekend. De resultaten van al deze vragen staan samengevat weergegeven in tabel 3.

Geven de uitkomsten aanleiding om van het ontstaan van sterke transnationale identificaties te spreken? Met andere woorden, identificeren migranten zich sterker met landgenoten die buiten Nederland wonen (in het herkomstland of in andere landen) dan met inwoners van Nederland (zowel autochtone Nederlanders als de eigen etnische groep in Nederland)?

88 In de eerste plaats valt op dat respondenten van bijna alle migrantengroepen zich sterker identificeren met de eigen etnische gemeenschap dan met autochtone Nederlanders. Alleen de Amerikaanse respondenten vormen hierop een uitzondering. Amerikanen kunnen het meest van alle onderzochte groepen als geassimileerd worden aangemerkt in de zin dat zij zich sterker identificeren met autochtone Nederlanders, dan met landgenoten zowel in Nederland als in het land van herkomst. Voor alle andere groepen geldt dat de identificaties met landgenoten in Nederland of in het herkomstland het sterkst zijn. Identificatie met autochtone Nederlanders komt op de tweede plaats, net als overigens de identificatie met landgenoten die in andere bestemmingslanden wonen.

Tabel 3*Etnische en transnationale identificaties per herkomstgroep.*

	Marokko	Antillen	Irak	Joego-slavië	Japan	VS
<i>Voelt zich verbonden met:</i>						
Autochtone Nederlanders	3,0	2,9	3,1	3,2	2,9	3,4
Landgenoten in Nederland	3,9	3,6	4,0	4,0	3,5	2,9
Landgenoten in herkomstland	3,6	3,6	4,0	4,1	3,5	3,3
Landgenoten in andere landen	3,5	3,5	3,6	3,9	3,4	3,2
<i>Richt zich op waarden en normen van:</i>						
Autochtone Nederlanders	2,6	2,7	2,4	2,8	2,9	3,2
Landgenoten in Nederland	2,9	2,9	3,4	3,0	2,9	2,4
Landgenoten in herkomstland	2,7	2,9	3,1	3,0	2,9	2,6
Landgenoten in andere landen	2,6	2,8	2,9	3,0	2,9	2,5
<i>Voelt sterke relatie met (cirkelscore):</i>						
Autochtone Nederlanders	2,1	1,8	1,6	2,2	2,0	3,0
Landgenoten in Nederland	3,1	2,3	2,1	2,9	2,4	2,6
Landgenoten in herkomstland	2,3	2,6	2,4	3,1	2,6	2,6
Landgenoten in andere landen	1,8	1,7	1,5	2,1	1,7	1,8
<i>Totaalscore identifications</i>						
Autochtone Nederlanders	2,5	2,3	2,2	2,6	2,5	3,2
Landgenoten in Nederland	3,2	2,8	2,9	3,2	2,8	2,6
Landgenoten in herkomstland	2,7	2,9	3,0	3,3	2,9	2,8
Landgenoten in andere landen	2,4	2,4	2,4	2,8	2,4	2,3

N.B.: De cijfers in de tabel zijn scores op een schaal van 1 tot en met 5.

Dit alles zegt echter op zich nog niets over het fenomeen van transnationale identificaties. Is er sprake van het ontstaan van grensoverschrijdende sociale ruimten in de zin dat migranten zich sterker verbonden voelen met landgenoten die buiten Nederland wonen dan met Nederlandse ingezetenen (zowel autochtone Nederlanders als de eigen etnische groep in Nederland)? Dit kan op grond van de antwoorden van respondenten niet zo worden gezegd. Eerder lijkt sprake van sterke identificaties met landgenoten waarbij het niet zoveel uitmaakt waar zij wonen (in Nederland of in het herkomstland). Respondenten die zich sterk identificeren met de eigen etnische groep in Nederland zijn ook sterk gericht op landgenoten in het herkomstland en vice versa.³

In de derde plaats springt de geringe identificatie met de internationale diaspora in het oog. Dit blijkt het duidelijkst uit de gegevens in de onderste helft van de tabel (de gegevens ontleend aan de cirkelscores en de totaalscores). Die zijn significant lager dan de scores die betrekking hebben op de ei-

gen groep in Nederland en het herkomstland. Klaarblijkelijk hebben de transnationale identificaties van de meeste respondenten primair betrekking op het herkomstland. Je zou daarom kunnen zeggen dat ‘bilaterale’ transnationale identificaties prevaleren boven ‘multilaterale’ of ‘kosmopolitische’.

Ten slotte valt op dat vooral de *gevoelde verbondenheid* met de eigen groep het sterkst is. In de bovenste helft van tabel 3 wordt een onderscheid gemaakt tussen de groepsdimensie en de normatieve dimensie van identificatie. Als we de scores bij de normatieve dimensie (‘zich richten op waarden en normen van’) vergelijken met de scores bij de groepsdimensie (‘zich verbonden voelen met’) dan zien we bij het eerste veel kleinere verschillen tussen de score voor de groep en de score voor autochtone Nederlanders.⁴ Men zou hieruit kunnen concluderen (een conclusie die ook relevant is voor het huidige integratiedebat in Nederland) dat migranten zich niet alleen oriënteren op de waarden en normen van de eigen groep, maar ook op de waarden en normen van autochtone Nederlanders – zelfs als zij zich niet met autochtone Nederlanders verbonden voelen.

Tabel 4
Mate van identificatie met landgenoten in het herkomstland (beta's).

	I	II	III
<i>Herkomstgroep (t.o.v. V.S.)</i>			
Marokko	-0.04	-0.03	0.01
Antillen	0.03	0.05	0.08
Irak	0.06	-0.02	-0.05
Joegoslavië	0.20**	0.22**	0.07
Japan	0.01	0.01	0.09
<i>Achtergrondkenmerken</i>			
Geslacht		0.02	0.00
Leeftijd		N.B.	N.B.
Verblijfsduur	-0.17*	-0.22**	
Leeftijd van migratie	0.13	0.01	
Opleiding		-0.09	-0.06
Nederlandse nationaliteit	-0.04	-0.00	
Formele, betaalde baan	-0.16*	-0.18*	
Uitkering		0.06	0.08
<i>Transnationale activiteiten</i>			
Professionele economische activiteiten	-0.04		
Alledaagse economische activiteiten	0.16*		
Politieke activiteiten	0.18**		
Sociaal-culturele activiteiten in herkomstland	0.19**		
Sociaal-culturele activiteiten in Nederland	0.09		
verklaarde variantie R ²	0,04	0,15	0,26

Net als bij transnationale activiteiten hebben we ook bij transnationale identificaties door middel van een multivariate regressieanalyse gekeken of er verschillen bestaan tussen de diverse migrantengroepen in de mate waarin zij zich identificeren met landgenoten buiten Nederland en of we deze verschillen kunnen verklaren. In tabel 4 is de mate van identificatie met landgenoten in het herkomstland als de afhankelijke variabele genomen.⁵

Uit de analyse kunnen de volgende conclusies worden getrokken. In de eerste plaats kunnen we constateren dat er bijna geen verschillen zijn in de mate waarin respondenten van diverse migrantengroepen zich identificeren met landgenoten in het herkomstland. Bijna alle groepen scoren even hoog (of laag) als de Amerikaanse referentiecategorie. Alleen bij respondenten uit voormalig Joegoslavië zijn de identificaties met landgenoten in het herkomstland significant sterker dan bij alle andere groepen. Deze uitkomst impliceert ook, dat niet gezegd kan worden dat leden van die migrantengroepen die in Nederland vaak genoemd worden als slecht geïntegreerd (Marokkanen, Antillianen) zich sterker identificeren met landgenoten in het herkomstland.

In de tweede plaats blijkt er een samenhang te zijn tussen de sterkte van identificaties met landgenoten in het herkomstland en diverse persoonskenmerken van respondenten. Personen die nog niet zo lang in Nederland verblijven en die geen formele baan hebben, identificeren zich sterker met landgenoten in het herkomstland dan personen die al langer in Nederland verblijven en wel een vaste baan hebben. Opgemerkt zij overigens, dat het opleidingsniveau hierbij verder niet ter zake doet. Het is dus niet zo dat sterke transnationale identificaties vooral voorkomen bij lageropgeleiden. Bij hogeropgeleiden komen ze even vaak voor.

In de derde plaats blijkt dat de kans op sterke transnationale identificaties toeneemt wanneer de respondenten betrokken zijn bij diverse transnationale activiteiten. Dit geldt met name voor transnationale politieke activiteiten en voor sociaal-culturele activiteiten in het herkomstland en in mindere mate voor alledaagse transnationale economische activiteiten. Nadat we deze factor aan de analyse hadden toegevoegd, verdwenen de aanvankelijke sterkere transnationale identificaties bij de Joegoslavische groep. Met andere woorden: de eerder geconstateerde sterkere transnationale identificaties bij de Joegoslavische groep [model 1] kan volledig verklaard worden door het feit dat Joegoslavische respondenten sterker betrokken zijn bij de relevante transnationale activiteiten (zoals we in de vorige paragraaf al zagen).

Al met al kunnen we concluderen, dat betrokkenheid bij (althans sommige) transnationale activiteiten hand in hand gaat met sterke transnationale identificaties. De vraag is in hoeverre deze transnationale activiteiten en identificaties al dan niet een belemmering vormen voor een succesvolle integratie van migranten in de Nederlandse samenleving. Deze vraag staat centraal in de laatste paragraaf.

6. Transnationale betrokkenheid en integratie

De vraag is of transnationale activiteiten en identificaties van migranten hun integratie in de Nederlandse samenleving in de weg staan. In het Nederlandse politieke debat over immigratie en integratie van de afgelopen jaren is een steeds sterker accent komen te liggen op culturele inpassing van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving (Snel 2003). Blijvende bindingen met het land van herkomst of met internationaal gespreide migrantengemeenschappen (diaspora) gelden vanuit deze optiek als een belemmering voor integratie. Dit is ook een belangrijk argument tegen de mogelijkheid om in Nederland wonende migranten de dubbele nationaliteit toe te kennen. De dubbele nationaliteit als symbool voor de blijvende binding met het herkomstland zou tot geringe loyaliteit met en integratie in de Nederlandse samenleving leiden.

Dit veronderstelt echter dat transnationale betrokkenheid en integratie elkaar uitsluitende verschijnselen zijn, maar de vraag is of dat correct is. Net als in hedendaagse modellen van etnische assimilatie en integratie, waarbij dit laatste wordt opgevat als een sterke identificatie met zowel de eigen etnische groep als de meerderheidsgroep (vgl. Berry en Sam 1996; Verkuyten 1999), zou men ook kunnen veronderstellen dat blijvende transnationale betrokkenheid van migranten en integratie hand in hand kunnen gaan. Of dit zo is, wordt in deze paragraaf nagegaan. Daarbij wordt aandacht besteed aan zowel structurele als sociaal-culturele aspecten van integratie en de mogelijke samenhang met transnationale activiteiten en identificaties.

Transnationale activiteiten, identificaties en structurele integratie

We zagen al dat er in algemene zin weinig empirisch verband bestaat tussen enerzijds de transnationale activiteiten en identificaties van migranten en anderzijds diverse factoren die tezamen de mate van structurele integratie bepalen. Laagopgeleide respondenten ontplooiën niet meer of minder transnationale activiteiten en identificeren zich ook niet meer of minder met het herkomstland dan hoogopgeleide respondenten. Werkenden onder onze respondenten ontplooiën niet meer of minder transnationale activiteiten dan niet-werkenden en uitkeringsontvangers. Er bleek alleen een significant verband tussen de mate van identificatie met het herkomstland en de arbeidssituatie van respondenten. Niet-werkende respondenten identificeren zich sterker met het herkomstland dan werkenden [tabellen 2 en 4].

Preciezer kijkend, zien we echter per type transnationale activiteit of per etnische groep wel degelijk interessante verschillen in de samenhang tussen transnationale betrokkenheid en structurele integratie. We meldden al, dat transnationale professionele economische activiteiten vaker voorkomen bij hoogopgeleide en werkende respondenten. Professionele economische activiteiten hangen dus samen met (en veronderstellen waarschijnlijk) een succesvolle structurele integratie. Juist migranten met een gevestigde maatschappelijke positie, zeker als ze in het internationaal ope-

rerende bedrijfsleven werken, zijn in staat dit soort zakelijke transnationale activiteiten te ontplooiën.

Verder blijkt de samenhang tussen transnationale activiteiten en identificaties met de mate van structurele integratie enigszins te verschillen per herkomstgroep [tabel 5]. Binnen de Amerikaanse groep zijn het vooral degenen die in structureel opzicht goed geïntegreerd zijn, die veel zakelijke transnationale activiteiten en ook politieke transnationale activiteiten ontplooiën. Bij alle andere herkomstgroepen is er echter geen enkel verband tussen dergelijke politieke transnationale activiteiten, die op zich zeer vaak voorkomen, en de mate van structurele integratie van migranten. Bij zowel de Marokkaanse als de Antilliaanse groep zijn het daarentegen juist degenen, die in structureel opzicht het minst geïntegreerd zijn die zich het sterkste identificeren met het herkomstland. Voor deze groepen lijkt de vrees van sommigen, dat een sterke identificatie met het herkomstland een soort alternatief is voor structurele integratie in de Nederlandse samenleving dus wel degelijk op te gaan. Het is overigens weer niet zo, dat deze in structureel opzicht zwak geïntegreerde Marokkanen en Antillianen sterker betrokken zijn bij transnationale activiteiten dan hun beter geïntegreerde landgenoten. We kunnen al met al concluderen dat er geen sterke en bovendien geen eenduidige relatie bestaat tussen de betrokkenheid van migranten bij transnationale activiteiten aan de ene kant en de mate van structurele integratie aan de andere kant. Er zijn op zijn minst twee verklaringen te bedenken waarom dit zo is. In de eerste plaats dienen we te beseffen dat in het onderzoek naar zeer uiteenlopende soorten transnationale activiteiten is gevraagd.

Tabel 5
Samenhang tussen transnationale activiteiten en identiteiten en integratie op de arbeidsmarkt per herkomstgroep.

	Marokko	Antillen	Irak	Joego-slavië	Japan	VS
Alledaagse economische activiteiten	-0.12	0.06	0.19	-0.25	-0.02	0.11
Professionele economische activiteiten	-0.15	0.14	-0.07	-0.18	0.18	0.4**
Politieke activiteiten	-0.28	-0.07	0.2	-0.01	-0.02	0.4**
Sociaal-culturele activiteiten in Nederland	-0.04	0.08	0.37**	0.13	-0.09	0.01
Sociaal-culturele activiteiten in herkomstland	-0.17	-0.18	0.28*	0	-0.13	0
Transnationale bindingen (??) algemeen	-0.29	-0.06	0.32	-0.1	-0.08	0.25
Identificatie herkomstland	-0.4**	-0.38**	-0.22	0.11	-0.28*	-0.27
Identificatie etnische groep in overige landen	-0.32*	-0.25	-0.14	0.18	0.07	0.04

Het gaat, in termen van Portes (2000), zowel om 'transnationalism from above' als om 'transnationalism from below'. Het eerste slaat op de geïnstitutionaliseerde transnationale activiteiten van internationaal opererende bedrijven en publieke instellingen, het laatste slaat op minder georganiseerde en soms informele transnationale activiteiten van individuele migranten. Geïnstitutionaliseerde economische activiteiten 'from above' (bijvoorbeeld van multinationals) behelzen *per definitie* een hoge mate van structurele integratie, terwijl transnationale economische activiteiten 'from below' wellicht juist een uitkomst bieden voor migranten met een zwakke arbeidsmarktpositie in Nederland.

In de tweede plaats moet worden aangetekend, dat de mate waarin migranten betrokken zijn bij transnationale activiteiten mede afhankelijk is van de financiële mogelijkheden waarover ze beschikken (vgl. Al-Ali e.a. 2001). Transnationale activiteiten kosten immers geld. Het is goed mogelijk dat niet-werkenden en uitkeringsontvangers wel grote behoefte hebben aan transnationale activiteiten, maar dat het hen de middelen ontbreekt om dergelijke activiteiten daadwerkelijk uit te voeren. Dit wordt bevestigd door het feit, dat de in structureel opzicht minst geïntegreerde Marokkanen en Antillianen onder onze respondenten zich wel sterk met het herkomstland identificeren, maar niet veel transnationale activiteiten ontplooien. Omgekeerd hebben werkenden onder de migranten misschien mogelijkheden, maar minder behoefte om transnationale activiteiten te ontplooien. Het uiteindelijke effect van dit alles is, precies zoals we zagen, dat transnationale activiteiten bij migranten met een goede economische positie in de Nederlandse samenleving even vaak voorkomen dan bij zwak geïntegreerde migranten.

Transnationale activiteiten en identificaties en culturele integratie

Tot dusver hebben we ons geconcentreerd op de samenhang tussen transnationale activiteiten en identificaties met structurele integratie. In de rest van deze paragraaf gaat het om de sociaal-culturele integratie van migranten. De mate van sociaal-culturele integratie hebben we geoperationaliseerd door middel van variabelen als de mate van identificatie van migranten met autochtone Nederlanders en de mate waarin zij autochtone Nederlanders noemen als onderdeel van hun sociaal netwerk. Nagegaan wordt of respondenten die in sociaal-cultureel opzicht geïntegreerd genoemd kunnen worden minder betrokken zijn bij transnationale activiteiten en zich minder identificeren met het herkomstland dan degenen die in cultureel opzicht minder goed geïntegreerd zijn.

Tabel 6 laat zeer uiteenlopende empirische verbanden zien tussen enerzijds de twee aspecten van sociaal-culturele integratie (respectievelijk contact en identificatie met autochtone Nederlanders) en anderzijds diverse andere variabelen (waaronder transnationale activiteiten en identificaties). We zien dat alleen Marokkanen significant minder autochtone Nederlanders in hun sociaal netwerk hebben dan de Amerikaanse referentiegroep. Bij alle

Tabel 6

Multipele regressie op het aantal autochtone Nederlanders in het sociale netwerk en de mate van identificatie met Nederlanders (beta's).

	aantal autochtonen in sociaal netwerk	identificatie met autochtone Nederlanders
<i>Herkomstgroep (t.o.v. Verenigde Staten)</i>		
Marokko	-0.40**	-0.35**
Antillen	-0.18	-0.41**
Irak	-0.23*	-0.47*
Joegoslavië	-0.23*	-0.23*
Japan	-0.10	-0.36**
<i>Achtergrondkenmerken</i>		
Geslacht (man=1)	0.05	-0.04
Leeftijd	n.v.t.	n.v.t.
Verblijfsduur	0.32**	0.18**
Leeftijd van migratie	0.01	0.08
Opleiding	0.08	-0.03
(Ook) Nederlandse nationaliteit	-0.03	-0.03
Formele, betaalde baan	0.13	0.03
Uitkering	-0.03	-0.03
<i>Transnationale activiteiten</i>		
Alledaagse economische activiteiten	0.02	-0.07
Professionele economische activiteiten	0.08	0.12*
Politieke activiteiten	-0.08	0.01
Sociaal-culturele activiteiten in/met herkomstland	-0.08	-0.19**
Sociaal-culturele activiteiten in Nederland	-0.04	0.09
<i>Transnationale identiteiten</i>		
Identificatie herkomstland	-0.08	0.01
Identificatie diaspora	0.10	0.24**
Verklaarde variantie (R ²)	0,28	0,27

andere migrantengroepen zien we geen significante verschillen met de Amerikaanse referentiegroep in de mate waarin zij autochtone Nederlanders noemen als onderdeel van hun netwerk. Heel anders ligt dit echter bij de mate waarin respondenten van diverse groepen zich zeggen te identificeren met autochtone Nederlanders. We noemden de Amerikaanse groep hiervoor al geassimileerd, in de zin dat zij zich meer identificeren met autochtone Nederlanders dan met de eigen etnische groep in Nederland. Joegoslavische respondenten identificeren zich niet veel minder met autochtone Nederlanders dan de Amerikaanse referentiegroep. Iraakse res-

pondenten doen dit al wat meer en voor de Marokkaanse, Antilliaanse en de Japanse respondenten geldt dat zij zich significant minder identificeren met autochtone Nederlanders dan de Amerikanen (en Joegoslaven).

Bij deze verschillen tussen de diverse herkomstgroepen is al rekening gehouden met het effect van diverse persoonskenmerken op de mate van sociaal-culturele integratie. Vooral de verblijfsduur in Nederland is hierbij van belang. Respondenten die langer in Nederland verblijven (of hier zijn geboren) hebben significant meer autochtone Nederlanders in hun sociaal netwerk en identificeren zich sterker met autochtone Nederlanders dan respondenten die nog niet zo lang in Nederland verblijven. Van alle overige persoonskenmerken blijkt alleen het al dan niet hebben van een formele baan nog van enig belang. Respondenten met een formele baan hebben meer autochtone Nederlanders in hun sociaal netwerk, maar identificeren zich niet meer dan anderen met autochtone Nederlanders.

Tot dusver gaat het om sociaal-culturele integratie op zich, maar wat is het verband met transnationale activiteiten en identificaties? Dit verband is vrij gering, zoals kan worden afgelezen uit de onderste helft van de tabel. Het aantal autochtonen in het sociaal netwerk blijkt geen enkel verband te hebben met transnationale activiteiten en identificaties. Respondenten met veel contact met autochtonen ondernemen net zoveel transnationale activiteiten en identificeren zich net zo sterk met het herkomstland of de internationale etnische diaspora's dan respondenten met verhoudingsgewijs weinig contact met autochtone Nederlanders. Wat betreft de mate waarin men zich met Nederlanders identificeert, blijkt er wel enig verband met transnationale activiteiten en identificaties – al zijn ook deze verbanden vrij zwak en niet eenduidig. Respondenten die zich sterk met autochtone Nederlanders identificeren, zijn sterker betrokken bij professionele economische activiteiten en minder bij sociaal-culturele activiteiten in het herkomstland. Verder blijkt dat de identificatie met autochtone Nederlanders geen enkel verband houdt met de identificatie met het herkomstland.

Ten slotte blijkt er, opmerkelijk genoeg, een positief verband tussen de identificatie met autochtone Nederlanders en met de internationale migrantendiaspora. Respondenten die zich sterker met autochtone Nederlanders identificeren, identificeren zich ook sterker met landgenoten die in andere immigratielanden wonen. Vooral op grond van deze laatste twee uitkomsten kunnen we concluderen, dat migranten goed in twee werelden blijken te kunnen leven. Een blijvende oriëntatie op het herkomstland en haar bewoners (waar die ook wonen) en identificatie met autochtone Nederlanders sluiten elkaar geenszins uit.

7. Discussie

Ons onderzoek toont aan dat transnationale activiteiten een vanzelfsprekend onderdeel zijn van het leven van de meeste buitenlanders en immigranten in

Nederland. Er zijn weinig respondenten die in het geheel geen transnationale activiteiten verrichten. Transnationale activiteiten blijven ook niet beperkt tot bepaalde migrantengroepen of tot een bepaald soort migranten. Wel blijkt dat de betrokkenheid bij transnationale activiteiten geringer wordt naarmate migranten langer in Nederland verblijven. Transnationale activiteiten zijn voor een belangrijk deel sociaal-cultureel van aard (bijvoorbeeld familiebezoek, contact met verwanten in het herkomstland, enzovoort). Respondenten uit asielzoekerslanden houden zich daarnaast ook relatief veel bezig met politieke transnationale activiteiten. Transnationale professionele economische activiteiten komen onder onze respondenten maar weinig voor en blijven grotendeels beperkt tot de Amerikanen onder onze respondenten. Er is in Nederland nog geen sprake van het ontstaan van een 'class of immigrant transnational entrepreneurs' (Portes 2000). Over het algemeen kan worden gesteld dat betrokkenheid bij transnationale activiteiten hand in hand gaat met sterke identificaties met (verwanten in) het herkomstland. Overigens blijken de identificaties met elders wonende migranten, ondanks het enigszins modieus gepraat over het ontstaan van internationaal verspreide migrantendiaspora, verhoudingsgewijs minder belangrijk.

In onze studie stond de vraag centraal naar het verband tussen enerzijds transnationale activiteiten en identificaties van migranten en anderzijds hun integratie in de Nederlandse samenleving. We deden ons onderzoek vanuit twee verschillende assumpties. De eerste veronderstelling was dat een sterke transnationale gerichtheid van migranten, eventueel in samenhang met een sterke oriëntatie op de eigen etnische groep in Nederland, leidt tot een gebrekkige integratie in de Nederlandse samenleving. Vanuit deze optiek gelden de dubbele of hybride bindingen en loyaliteiten van migranten als een belemmering voor integratie. De tweede veronderstelling was dat transnationale activiteiten en een blijvende oriëntatie op het herkomstland c.q. op internationaal gespreide migrantendiaspora's niet persé een belemmering voor integratie zijn. Migrantengroepen kunnen zowel sterke bindingen hebben met landgenoten, zowel in Nederland als elders, als goed geïntegreerd zijn in de Nederlandse samenleving. Beide zaken sluiten elkaar geenszins uit.

De uitkomsten van ons onderzoek laten zien dat geen van beide assumpties onverkort gehandhaafd kunnen worden. Over het algemeen ondersteunen onze bevindingen de tweede assumptie, dat transnationale activiteiten en identificaties geen belemmering vormen voor integratie. In de eerste plaats zagen we dat van alle onderzochte migrantengroepen de voormalig Joegoslaven en Amerikanen het sterkst betrokken zijn bij transnationale activiteiten. Dit zijn binnen de Nederlandse context zeker niet de minst geïntegreerde migrantengroepen. Wat betreft de identificatie met het herkomstland zagen we weinig verschillen tussen de diverse groepen (alleen voormalig Joegoslaven identificeren zich sterker met het land van herkomst dan alle andere groepen). Het is niet zo dat die migrantengroepen die vaak worden genoemd als slecht geïntegreerd (vooral Marokkanen en

Antillianen) sterker betrokken zijn bij transnationale activiteiten en zich sterker identificeren met het land van herkomst dan andere groepen.

In de tweede plaats bleek er ook op individueel niveau weinig verband tussen transnationale activiteiten en identificaties aan de ene kant en diverse factoren die tezamen de mate van integratie bepalen aan de andere. Er bleek geen enkel verband te zijn tussen de transnationale activiteiten van migranten en hun sociale positie. Hogeropgeleiden en werkenden onder de respondenten ondernemen evenveel transnationale activiteiten (zij het wel andere) dan lageropgeleiden, niet-werkenden en uitkeringsontvangers. Ook zagen we geen verband tussen de identificatie met het herkomstland en het opleidingsniveau van migranten. Alleen bleek dat werkenden zich significant minder sterk identificeren met het herkomstland dan niet-werkenden. Er bleek ook nauwelijks verband tussen de transnationale activiteiten en identificaties en de sociaal-culturele integratie van migranten. Contact met autochtone Nederlanders leidt niet tot meer of minder transnationale activiteiten of tot meer of minder sterke transnationale identificaties. De mate waarin respondenten zich met autochtone Nederlanders identificeren heeft wel enig verband met transnationale activiteiten en identificaties, al zijn deze verbanden niet erg sterk en bovendien niet eenduidig. Respondenten die zich sterk met autochtone Nederlanders identificeren ondernemen meer professionele economische activiteiten, maar minder sociaal-culturele activiteiten in het herkomstland. De identificaties met internationaal gespreide migrantengemeenschappen zijn ten slotte niet erg sterk, maar komen (enigszins onverwacht) vaker voor bij respondenten die zich ook met autochtone Nederlanders identificeren.

Al deze bevindingen ondersteunen in grote lijnen de tweede assumptie dat transnationale activiteiten en sterke transnationale identificaties de integratie in de Nederlandse samenleving niet in de weg hoeven te staan. Eén uitkomst wijst echter in een andere richting en laat zien dat de zorgen van sommige auteurs, dat transnationale activiteiten en identificaties samengaan met een gebrekkige integratie in de Nederlandse samenleving (en dit misschien wel in de hand werken) niet geheel onterecht zijn. Binnen de toch al problematische categorieën onder de migranten (de Marokkanen en Antillianen) identificeren juist degenen met de zwakste arbeidsmarktpositie zich het sterkst met het herkomstland. Hier schuilt het gevaar, dat gebrekkige integratie bij deze groepen versterkt wordt door sterke identificaties met landgenoten elders en een zich afkeren van de Nederlandse samenleving. Dat Marokkanen en Antillianen met een zwakke sociale positie niet meer transnationale activiteiten ontwikkelen, is wellicht geen bewuste keuze maar een gevolg van het feit dat het hen aan financiële middelen ontbreekt om dergelijke activiteiten te ondernemen. Hoewel transnationale activiteiten en identificaties over het algemeen geen belemmering voor een succesvolle integratie in de Nederlandse samenleving vormen, zou dit bij specifieke gemarginaliseerde groepen onder de migranten dus wel eens anders kunnen liggen.

Noten

- 1 Er zijn nog andere veranderingen te noemen. Volgens Joppke en Marowska (2003: 22) zijn de juridische instituties van zowel herkomst- als bestemmingslanden tegenwoordig toleranter over culturele diversiteit en blijvende transnationale bindingen van migranten dan vroeger het geval was. Vroeger was de druk op migranten om zich aan te passen aan hun nieuwe samenleving groter, tegenwoordig kennen veel (maar lang niet alle) westerse landen bijvoorbeeld de mogelijkheid van een dubbele nationaliteit.
- 2 De totaalscore is steeds het gemiddelde enerzijds tussen de cirkelscore en anderzijds de gemiddelde

score op basis van de 50 stellingen. Deze score geeft waarschijnlijk de beste samenvatting van de sterkte of zwakte van de verschillende groepsidentificaties.

- 3 Er is een zeer sterk verband tussen de mate van identificatie met de eigen groep in Nederland en met landgenoten in het herkomstland ($r = 0,64$).
- 4 Dit hebben we afgeleid door 95 procent-betrouwbaarheidsintervallen te berekenen.
- 5 Een soortgelijke analyse met de mate van identificatie met landgenoten elders als de afhankelijke variabele leidt niet tot wezenlijk andere uitkomsten leidt.

Geraadpleegde literatuur

- Al-Ali, N., Black R. en K. Koser (2001) Refugees and transnationalism: the experience of Bosnians and Eritreans in Europe. *Journal of ethnic and migration studies* 27 (4) 615-634.
- Berry, J.W. en D.L. Sam (1996) Acculturation and adaption. In: J.W. Berry, M.H. Segall en C. Kagitcibasi (red.) *Handbook of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 3, *Social Behavior and Applications*. Boston: Allyn & Bacon.
- Dagevos, J. (2001) *Perspectief op integratie: over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Douglas, M. (1978) *Cultural Bias*. London: Royal Anthropological Institute, Occasion Paper 35.
- Douglas, M. (1996) *Thought Styles*. London: Sage Publications.
- Engbersen, G en R. Gabriëls (red.) (1995) *Sferen van integratie: naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid*. Amsterdam: Boom.

- Engbersen, G., E. Snel, A. Leerkes, M. van San en H. Entzinger (2003) *Over landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid en integratie*. Rotterdam: Risbo.
- Faist, Th. (2000) Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture. *Ethnic and Racial Studies* 23 (2) 189-222.
- Gans, H. (1992) Comment: ethnic invention and acculturation: a bumpy-line approach. *Journal of American Ethnic History* 11 (Fall) 42-52.
- Glick-Schiller, N., L. Basch en C. Szanton-Blanc (1992) *Towards a transnational perspective on migration: race, class, ethnicity, and nationalism reconsidered*. New York: New York Academy of Sciences.
- Glick-Schiller, N. (1999) Transmigrants and nation-states: something old and something new in the U.S. immigrant experience. In: Ch. Hirschman, P. Kasinitz en J. DeWind (red.) *The handbook of international migration: the American experience*. New York: Russell Sage, 94-119.

- Gorashi, H. (2003) *Ways to survive, battles to win: Iranian women exiles in the Netherlands and in the United States*. New York: Nova Science Publishers.
- Joppke, C. en E. Morawska (2003) Integrating immigrants in liberal nation-states: policies and practices. In: C. Joppke en E. Morawska (red.) *Toward assimilation and citizenship. immigrants in liberal nation-states*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan, 1-36.
- Levitt, P. (2001) *The transnational villagers*. Berkeley: University of California Press
- Levitt, P. (2003) Keeping feet in both worlds: transnational practices and immigrant incorporation in the United States. In: C. Joppke en E. Morawska (red.) *Toward assimilation and citizenship. immigrants in liberal nation-states*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan, 177-194.
- Meer, J. van de (red.) (2004) *Stille gevers. Migranten en hun steun aan het thuisland*. Amsterdam: De Balie.
- Odé, A. (2002) *Ethnic-cultural and socio-economic integration in the Netherlands: a comparative study of Mediterranean and Caribbean minority groups*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Pahl, R.E. (1987) Does jobless mean workless? Unemployment and informal work. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 36-46.
- Portes, A., L. Guarnizo en P. Landolt (1999) The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. *Transnational Communities*. Special Issue of *Ethnic and Racial Studies* 22 (2) 217-237.
- Portes, A. (2000) Globalization from below: the rise of transnational communities. In: D. Kalb e.a. (red.) *The ends of globalization: bringing society back*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 253-270.
- Portes, A. (2002) Transnational entrepreneurs: an alternative form of immigrant economic adaptation. *American Sociological Review: Official Journal of the American Sociological Society* 67 (2) 278-298.
- Smith, M.P. en L.E. Guarnizo (red.) (2004) *Transnationalism from below*. New Brunswick/London: Transaction Publishers.
- Snel, E. en G. Engbersen (2002) Op weg naar transnationaal burgerschap. De schuivende panelen van internationale migratie. In: F. Becker e.a. (red.) *Transnationaal Nederland. Het drieëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam: WBS, 23-48.
- Snel, E. (2003) *De vermeende kloof tussen culturen*. Enschede: Universiteit Twente (oratie).
- Staring, R. (2001) *Reizen onder regie: het migratieproces van illegale Turken in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Thomas, W. en F. Znaniecki (1918) *The Polish peasant in Europe and America: monograph of an immigrant group*. Boston: Badger.
- Verkuyten, M. (1999) *Etnische identiteit: theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vermeulen, H. en R. Penninx (red.) (1994) *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vermeulen, H. en B. Slijper (2002) Multiculturalism and culturalism. A social scientific critique of the political philosophy of multiculturalism. In: Ana Devic (red.) *Nationalism, regional multiculturalism and democracy*. Center for European Integration Studies, 7-42.
- Vertovec, S. (2001) Transnationalism and identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27 (4) 573-582.
- Waters, M. (1990) *Ethnic options: choosing identities in America*. Berkeley: University of California Press.
- Waldinger, R. en D. Fitzgerald (2004) Transnationalism in question. *American Journal of Sociology* 109 (5) 1177-1195